

УДК 130 121

Артеменко А. П., Артеменко Я. І.

ТОПОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРАВОВОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Стаття присвячена аналізу системи топології в сучасній соціальній філософії та філософії права. Автор аналізує ключові аспекти топологічних систем. Зазначено, що топологічна схема може бути застосована як універсальний опис і характеристика специфіки соціального буття.

Ключові слова: *топос, право, топологія, ідентичність.*

Статья посвящена анализу системы топологии в современной социальной философии и философии права. Автор анализирует ключевые аспекты топологических систем современной социальной философии. В статье отмечается, что топологическая схема может быть использована как универсальное описание и характеристика специфики социального бытия.

Ключевые слова: *топос, право, топология, идентичность.*

This article is dedicated to the analyze of the topological system in a modern social philosophy and philosophy of law. The author analyzes the key aspects of topological systems of modern social philosophy. We can use the topological approach as an universal description and characteristic of social life specifics.

The keywords: *topos, law, topology, identity.*

Тема зміни системи соціальної ідентифікації відбиває і аспекти змін ролі й функції держави в сучасному суспільстві. Ідеї децентралізації державної влади, розвитку структур громадянського суспільства, зміна ставлення до проблеми громадянства і національної приналежності — усе це примушує переосмислювати критерії ідентифікації, що створені модерними системами соціальної філософії та теорії держави і права. Навіть правовий статус держави як суб'єкта правових відносин суттєво змінився за останні півстоліття. Принципи субсидіарності, індивідуалізації правових дій, громадянських вповноважень радикально змінили самі умови визначення ідентичності в просторі правових відносин. Саме тому звернення до теми нашої статті набуває всіх ознак актуальності.

Починаючи від Г. Гроція, Т. Гоббса, Дж. Локка і закінчуючи В. Гумбольдтом, Г. Єллінеком, Г. Кельзенем, у модерних правових концепціях з'являється поняття «суб'єкт», яке використовується для абстрагування думки про особу як учасника соціально-правових процесів. Новий час у літературі філософсько-правничого спрямування почав вибудовувати синонімічний ряд *особа — громадянин — суб'єкт*, утворення якого сприяло поступовому витісненню перших двох понять зі сфери загальних теоретичних конструкцій правової теорії. Ми можемо говорити про перенесення наукових інтересів до іншого поля аналізу і, як наслідок, зрушення змістового акценту застосування поняття «суб'єкт» у площини загальних правових принципів, аніж конкретних позицій чи локальностей. При цьому, як стверджує

О. Гьоффе, у галузі загальних принципів ми свідомо уникаємо чіткості визначення поняття *humanum*, оскільки воно «містить в собі часткову антропологію і може бути співвіднесене з різними культурами й епохами» [4, с. 35]. Тобто «часткова антропологія» розуміється як наслідок модерної «методологічної пастки» прив'язування визначення суб'єкта до певної культурної чи політичної спільноти. Слід було знайти нову групову спільність, що відповідала б універсальним вимогам правової думки і соціальної філософії та не відсилала б нас у процесі ідентифікації до територіальної, етнічної чи політичної спільноти. Саме тому поняття «суб'єкт» набуло особливого статусу, де уникнуто прив'язки до часового визначення, культурного середовища, політичної ангажованості. Це своєрідна «чиста правознавча категорія», якщо вдатись до аналогії з «Чистим правознавством» Г. Кельзена.

Логіка такого пошуку може бути пояснена так. Ю. Габермас слушно відмічає, що «національна держава встановила тільки тимчасовий тісний зв'язок між народом та етносом» і що «поняття громадянства стало вже незалежним від національної ідентичності» [2, с. 346]. Тобто традиційна для XIX століття форма розуміння соціального топосу через ідеологічну тріаду «особа — представник нації — громадянин» виглядає відвертим, але стійким анахронізмом. На сьогодні громадянство — це вже не історична, економічна, культурна чи навіть політична, а правова спільнота, яка ґрунтується на здійсненні права вповноважень особи. Прагматичний підхід до розуміння суб'єкта вкотре змушує знайти нові форми його екстеріоризації. Ми можемо стверджувати, що таке перетворення громадянства на правову спільноту було центральною темою соціальної філософії і політико-правової думки XX століття, яке і заклало основу всіх теоретичних нововведень, що реалізовані в декларації прав людини, принципах і нормах сучасного міжнародного права. Права людини, а не громадянина чи нації стали центром уваги і теоретиків, і практиків соціальної справи.

Г. Єллінек наприкінці XIX століття створює «систему суб'єктивних соціальних прав», що позбавлена рис етнічної чи культурної спільноти. Це права, що стосуються сфери послуг (соціальних, економічних, культурних), які має отримати суб'єкт правових стосунків. За висловом Ш. Госепата, це відповідь на вимогу «розподілу необхідних для життя благ» [3, с. 129], а не декларативна гарантія прав на щастя громадянина. Тобто відбулось замикання певного історичного циклу: від декларації захисту гідності людини через декларацію прав людини і громадянина до прагматичного правового закріплення прав на надання конкретних послуг соціального, економічного й культурного плану. Право не просто конкретизується, а індивідуалізується. Правова теорія фактично перенацілилась на пошук нової юридичної форми визначення особи як суб'єкта правових відносин. Функціональна спрямованість ідеології суб'єкта потребувала нових гарантій прав, які б не прив'язувались до прав спільноти чи держави з її статусом громадянина. Держава визначається як правовий порядок, «правовий механізм», а не «жива істота» чи «сакралізований образ суспільних відносин», що так нав'язливо пропонувалось просвітницькою традицією та ідеологією національної державності. Цей перехід виглядає логічно з точки зору еволюції соціально-політичного розвитку, якщо

прийняти до уваги загальні тенденції перетворення понять «чернь» на «нація», а «піддані» на «громадяни». Крім того, не слід забувати і про вплив ідеї класового підходу до аналізу правових відносин як політичних. Можливо, після всіх цих перетворень взагалі на фоні нового інституціоналізму, як стверджує О. Гьйоффе, ми будемо говорити про «захист громадянина світу» [5, с. 322], без держави і навіть звичних нам міжнародних організацій.

Більш того, Г. Кельзен у роботі «Чисте правознавство» доводить, що за нових умов поняття «держава» не може мислитись як «реальна діюча особа», що здійснює певні акти. Держава, за одним із визначень Г. Кельзена, — це «допоміжна конструкція юридичного мислення» [6, с. 316]. Тобто функції держави можуть розумітись лише як виконання своєї справи певною особою. Персоніфікація функції держави визначається державним правовим порядком, тобто проблема держави як діючої особи є проблемою «приписування», «метафори», «мовного вжитку». Це те, що свого часу О. Гьйоффе назвав «трансцендентальною» та «соціальною граматикою», за якою принципи справедливості стосуються не лише осіб, але й загальної організації суспільства [5, с. 49, 50]. Тобто поняття «держава» перетворюється на теоретичний конструкт, що скоріше змальовує загальні умови, правовий порядок, а не відносини, у яких беруть участь громадяни і держава.

Згодом, як зауважив Г. Маркузе стосовно всіх понять соціальної філософії XIX—XX століть, поняття «суб'єкт» перетворилось на «операційний термін». Тобто, це вже не «колективна особа», «функціональний дієвець», «відповідальний за реалізацію права громадянина на щастя», а «операційний термін» для позначення умов, правового порядку, функціональної необхідності і т. ін. Свого часу Г. Кельзен намагався утриматись у межах позитивістського ставлення до визначення держави як діючого суб'єкта, але з багатьма умовами: «Держава як соціальний порядок — це визначений вище національний (на відміну від міжнародного) правовий порядок. Держава як особа є персоніфікацією цього порядку. [...] Це — держава як бюрократичний апарат урядовців на чолі з урядом» [7, с. 317—318]. Але «повстання мас» чи, скоріш, індивідуалізація соціальних і правових відносин та посилення принципу субсидіарності потребують нових узагальнень, і таким стає поняття «суб'єкт» стосовно держави. Але це загальне поняття, і воно має всі вади загального поняття.

Держава-суб'єкт має набути свого конкретного проявлення — «урядовці на чолі з урядом», що врешті-решт зводиться до персоналізації. Якщо формально право є авторизованим, то його вимоги не є безособовими, і звернення передбачають конкретних виконавців — суб'єктів відносин. При такому підході народжується принципово нова схема зв'язку держави і громадянина, що трансформувалась в систему відносин суб'єктів правових відносин без звичних маркерів приналежності до національної держави.

Починаючи від М. Мосса, К. Леві-Строса і закінчуючи Р. Аксельродом і О. Гьйоффе, у XX столітті склалась теорія справедливості як обміну позитивними послугами між суб'єктами соціальної взаємодії. Її головна ідея — взаємність обміну позитивними послугами між суб'єктами соціальної (правової) взаємодії. Від

інституціональної ідеї права був зроблений крок до розуміння фактичності й нормативності права. Право перестало бути абстракцією, тепер це «закон у дії». Саме це звернення до суб'єкта як дієвого учасника процесу соціальної комунікації додає розумінню права інтерсуб'єктивного та транссуб'єктивного аспектів.

Це зрушення в правознавстві породило «теорію справедливості як чесності» Дж. Роулза та ідею «відновлювального правосуддя» Х. Зера. Гучні висновки роботи цих правників-теоретиків зводяться до констатації єдиного принципу — вирішувати справи інших як власні. Логіка цього висновку доволі проста. По-перше, не можна обирати принципи справедливості для кожного окремого випадку, мають бути загальноузгоджені з кожним критерії. Для того й існує процесуальна норма роз'яснення прав учасників процесу. За Дж. Роулзом, «концепція справедливості не може містити в собі ніяких ідей блага, окрім суто інструментальних», оскільки додавання неінструментальних чинників справедливості посилює значення індивідуального вибору [8, с. 76]. По-друге, кожна людина, вирішучи питання, має брати до уваги вибір іншої особи і тим більше, коли доводиться обмежувати власні інтереси. По-третє, кожен має рівне право на всеохопну систему свобод за умови узгодженості цих систем між собою.

Кожна з цих трьох позицій звертається до ідеї права як кола доступних форм життя і як індивідуального раціонального вибору. Дж. Роулз зауважує, що вимоги громадян, які переслідують власні цілі й виходять за це коло, не мають сили. Таким чином, концепція справедливості може вважатися спільною, «якщо її можна застосувати до доволі широкого кола суб'єктів», при цьому вона відображає індивідуальні цінності й характер суб'єкта [8, с. 77]. Це своєрідний збіг індивідуальних пріоритетів, який визначає правовий порядок. Головна раціональна обумовленість — її вигідність (*rational advantage*) для суб'єктів взаємодії [8, с. 78]. Складається враження, що після появи поняття «первинні блага» з теорії справедливості зникла вся «трансцендентальна граматики» (за термінологією О. Гьоффе), а посилення на моральну складову вчинку означає лише звернення до гіпотетичного імперативу кантіанської традиції.

Дж. Роулз націлюється на *пошук соціальних засновків міжособистісного спілкування, «доступних для спостереження характеристик умов життя»*. Множинність суб'єктів соціальної комунікації, на думку Дж. Роулза, не потребує загальної ідеї добра чи блага. Ми організуємо спільні і власні дії за принципом ситуативної згоди. Як зауважив з цього приводу М. Сендел, «суспільство, що складається із множини індивідів, кожен з яких має свої власні цілі, інтереси й розуміння добра, найкраще організоване тоді, коли ним керують принципи, які самі по собі не припускають ніякої конкретної концепції добра» [9, с. 255]. Тобто виникає правова топологія, що зосереджена на відображенні умов життя, особистісної комунікації, первинних благ, що створюють правовий і упорядковують соціальний простори на підставі особистої домовленості, при цьому автономія й самостійність діяльності суб'єктів не повинні обмежуватись загальними правилами. Позитивне право має лишити собі суто інструментальні позиції, які можна підмінити в приватній домовленості, що й буде означати відновлювальне правосуддя.

Ця ідея набуває ще більшого розмаху в концепції «відновлювального правосуддя» Х. Зера, який запропонував «спустити злочин з висоти абстракції» [6, с. 148]. До речі, так само, як були «спущені з висоти абстракції» поняття «держава» і «громадянин». У такому разі злочин буде виглядати як «порушення нормальних взаємин між двома особами», а не образа суспільних підвалин і моралі. Взагалі тут немає місця для участі держави як суб'єкта правових відносин, бо держава тепер лише «операційне поняття», а не гарант здійснення права на справедливість. Тобто слідом за розумінням держави як теоретичної конструкції, персоналізацією відносин держави і громадянина та перетворенням злочину на «приватну справу осіб» ми бачимо появу ідеї злочину як «штучної конструкції», а тому і зовсім іншого ставлення до проблеми правосуддя. Складається враження, що відхід у минуле «трансцендентальної граматики» правових відносин переформатував і «соціальну граматику» суспільних відносин, унаслідок чого, як висловився з цього приводу З. Бауман, «віра в рятувальну місію суспільства вмирає» [1, с. XLIX].

Така оцінка ролі держави, права і навіть злочину є цілком зрозумілими, коли ми бачимо загальну тенденцію розвитку ідеї модерності. Вона почалась із проголошення права людини визначати свій образ і застосування соціального статусу як «інструменту» його творіння. Була створена «ідеологія суб'єкта», за якою спільнота мала стати «рамкою» образу особи, що з'являлась у вигляді громадянина, національного чи політичного діяча. Нація, держава, клас розглядались як дійові особи, «колективні суб'єкти», що слугували відтіненням головної ідеї — особистої свободи. Водночас вони створювали постійне середовище протистояння суб'єкта і оточення, характер якого змінювався у міру зняття обмежень та заборон. Ідеологія суб'єкта потребувала визнання за ним права бути єдиним володарем власної долі і єдиною дієвою силою у створенні умов свого існування.

Індивідуалізація суспільства стала настільки сильною, що тотальність суспільного, притаманна для ідеології суб'єкта XIX—XX століття, втратила свою актуальність. З. Бауман з цього приводу доходить висновку про «вторгнення приватного на територію суспільного» для її колонізації [1, с. 257]. Заперечення форм соціальності (нації, громадянства, класовості) сприяє фрагментації суспільного життя, і «публічний інтерес деградує до цікавості до приватного життя суспільних діячів» [1, с. 62]. Зрівняння значення приватних бажань і соціальних завдань робить справжню революцію в усвідомленні суспільства і соціальних процесів. Цей «індивідуалістичний етап» є результатом модерного руху за «право особистості створювати власний образ», що поступово реалізовувалось через низку правових положень, зміну уявлень про роль «великих спільнот» і розгортання «ідеології суб'єкта». Відмова від традиційних форм соціальності або їх докорінна ревізія закладена бажанням звільнення від обмежень. За своєю суттю сучасний індивідуалізм принципово не відрізняється від індивідуалізму договірної теорії держави Дж. Локка чи ідеї суб'єктивного засновку бажання у І. Канта. На думку останнього, суб'єктивний засновок бажання є мотивом, об'єктивним засновком воління — рушійна причина; звідси відмінності між суб'єктивними цілями, які ґрунтуються на мотивах, і об'єктивними, які залежать від рушійних причин, що є значущими для кожної

розумної істоти. У З. Баумана ця кантівська сентенція перетворюється на «біографічне вирішення системних суперечностей» і твердження, що «індивідуалізація прийшла надовго» [1, с. 25, 56]. Хоча, скоріше, слід було б сказати: «індивідуалізація прийшла давно», і кантівська основа практичного принципу людської діяльності — розумне ество — існує як мета сама по собі, це і є суб'єктивний принцип людських вчинків — найкраще підтвердження цього. Подальший «диктат індивідуалізації» перетворив державу із суб'єкта права на правовий порядок.

З точки зору нашого дослідження, більш важливим є не спірне зауваження З. Баумана про час приходу індивідуалізму, а його характеристика сучасності, яка перегукується з ідеєю А. Турена про повернення дієвця і фактично приводить нас до розуміння появи соціальної топології і топології ідентичності. Так само, як і з ідеєю субсидіарності О. Гьоффе, що перетворює суспільство на «недоторканий запас для особи, порядок менших і ближчих до індивіда спільнот», що розгортаються у перспективу глобального суспільства, а не держави і не нації. Індивідуалізоване суспільство — це не тільки ознака втрати людиною контролю над соціальними процесами. Це сприйняття цих процесів як певного потоку активності, у якій особисті пріоритети перетворюються на сенс соціальної діяльності. Це зворотний бік субсидіарності сучасного суспільства, де правовий порядок захищає індивідуальні відмінності, а не спільності. Право на вповноваження не дозволяє спільноті привласнювати те, що може собі дозволити і що може зробити людина з власної ініціативи. Саме тому втрачається перевага спільноти як турбота про перспективу і наслідки результатів діяльності.

Сучасна людина — це споживач товарів та соціальних послуг. Навіть сфера правових норм у ХХ столітті змістила акценти захисту прав людини у сферу гарантій забезпечення доступності соціальних послуг, які виробляються в суспільстві. Освіта й охорона здоров'я у сучасному суспільстві давно відійшли від «трансцендентальної граматики» пояснення цілей і принципів діяльності фахівців у цих галузях. Вони перетворилися на «сфери надання медичних й освітніх послуг», що більше прив'язується до економічної, ринкової доцільності діяльності представників цих професій, ніж гуманізму чи чуйності і співчуття. Організація цих сфер соціальної діяльності зорієнтована на досягнення економічного ефекту, практичного (утилітарного) результату.

Ми бачимо появу нової ідеї держави, громадянства, нації як правової спільноти і навіть виникнення відповідної концепції справедливості. Кожна з цих ідей руйнує традиційні соціальні тотальності, зводячи їх до рівня міжособистісного контакту, індивідуалізуючи навіть сферу юридичної норми. Ідея З. Баумана щодо заміни концепції «універсалізації» на концепцію «глобалізації» може вважатись своєрідною ілюстрацією процесу переходу від акторного до актантного розуміння стосунків людини з оточенням. «Універсалізація» — відголосок ідеї суб'єкта як актора соціальних процесів, «зняття з висоти абстракції» головних понять соціальної й правової теорій і тлумачення соціально-правових процесів як міжособистісних відносин. Суб'єкт мав діяти у світі зіткнень і протистояння, у ситуації, де діє

«антисуб'єкт» як певна закономірна, об'єктивна сила, що розвивається за беззаперечними законами, «подібними до фізичних». Але аналіз топології суб'єкта посилював сумнів щодо дійсності і таких законів, і «субстанціональності» колективних діячів. Саме на цьому тлі виникла ідея дієвця як повернення до принципу «права на створення власного образу», що у свою чергу відбилось на розумінні А. Туреном суб'єкта як «рефлексії індивіда над власною ідентичністю» [10, с. 166]. Якщо соціальність більше нагадує стихійність (цю позицію також поділяє і З. Бауман) та довільність, то, дійсно, «Я» перетворюється на «єдиний цвях», що упорядковує оточення.

Ми повертаємося до ідеї активності суб'єкта, але для нас набуває особливого значення активність середовища його існування. Універсалізація і суб'єктивізація середовища при розумінні активності й некерованості соціальних процесів підводять нас до думки про «зняття з вершини абстракції» самого суб'єкта. Можна стверджувати, що в сучасній соціальній філософії відбулось зрушення до розуміння позиції суб'єкта як *актанта* процесів, що відбуваються. Так роль людини зводиться нанівець у потоці глобальних рухів. Індивідуальна мобільність перетворюється на елемент мобільності трудових ресурсів, товарів і послуг. Тобто роль людини дорівнюється до ролі речей буденного вжитку, які перетинають кордони держав.

Відбулось зрушення і в розумінні системи соціальних зв'язків, де поняття «суб'єкт», «актор», «діяч» стають зайвими через свою антропологічну перевантаженість. Відмова від «трансцендентної граматики» спростила бачення соціальної дії до резонансу сприйнятих рухів оточення. Тобто ідеї «повернення дієвця» та «індивідуалізації» суспільства привели до бачення залежності людини від оточення, зрівняння її ролі з роллю оточення. Від постмодерністського «немає різниці, хто говорить» ми прийшли до «немає різниці, хто діє». Від діяча соціальна філософія перейшла до актанта, який бере участь у процесах нарівні з «технічним засобом».

«Зрівняння прав» оточення і актора, перетворення його на актанта висуває на перший план проблему топосу людини. Індивідуалізм досяг певної мети — випадковість і спонтанність суб'єкта ґрунтується на топосі, оточенні й зведені до рівня «що я можу робити», а не «що маю». Що, до речі, і привело до відмови від «трансцендентальної граматики», зведення «з вершин абстракції» всіх принципів понять соціальної філософії і філософії права епохи модерну та вкорінення принципів субсидіарності як основи бачення принципів функціонування соціальності.

Навіть справедливість як правовий принцип уже не ототожнюється з правовою нормою, регламентацією і втручанням держави в стосунки двох суб'єктів правових відносин. Це справа взаємодії і полагодження простору активності суб'єкта. І в такому визначенні нас цікавить якраз «простір», який утворюється навколо суб'єкта. Індивідуалізм пишається цим надбанням — індивідуальний простір (*privacy*), що виникає разом з суб'єктом, — але фактично через ідею суб'єкта, так само як і ідею дієвця, ми приходимо до розуміння «Я» як цілісної структури, що вбудована в оточення. Індивідуальний простір не міститься поза простором фізичних та соціальних об'єктів, так само і діяльність «Я» постає як «продовження руху іншого»

(чи то як заперечення і спротив, чи як підтримка, чи як пасивне спостереження або, взагалі, ігнорування чогось). При цьому взаємодії з об'єктами, які не є засобами, а, скоріш за все, «посередниками» і такими ж актантами, що передають дію.

Література:

1. *Бауман З.* Индивидуализированное общество / З. Бауман ; [пер с англ. под ред. В. Л. Иноземцева]. — М. : Логос, 2002. — 390 с.
2. *Габермас Ю.* Громадянство і національна ідентичність / Ю. Габермас // Націоналізм : антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. — 2-ге вид. — К. : Смолоскп, 2006. — С. 343–359.
3. *Госепат Ш.* До обґрунтування соціальних прав людини / Ш. Госепат // Філософія прав людини / за ред. Ш. Госепата, Г. Ломмана ; [пер. з нім. О. Юдіна, Л. Доронічевої]. — К. : Ніка-Центр, 2008. — С. 129–162.
4. *Гьоффе О.* Трансцендентальний обмін — фігура легітимації прав людини? / О. Гьоффе // Філософія прав людини / за ред. Ш. Госепата, Г. Ломмана ; [пер. з нім. О. Юдіна, Л. Доронічевої]. — К. : Ніка-Центр, 2008. — С. 32–48.
5. *Гьоффе О.* Демократія в епоху глобалізації / О. Гьоффе ; [пер. з нім. Л. А. Ситніченко, Ж. О. Лозінська]. — К. : ППС, 2002. — 436 с.
6. *Зер Х.* Восстановительное правосудие: новый взгляд на преступление и наказание / Ховард Зер. — М. : МОО Центр «Судебно-правовая реформа», 1998. — 354 с.
7. *Кельзен Г.* Чисте правознавство: 3 дод. Пробл. справедливості / Г. Кельзен ; [пер з нім. О. Мокровольського]. — К. : Юніверс, 2004. — 496 с.
8. *Ролз Дж.* Идеи блага и приоритет права / Дж. Ролз // Современный либерализм: Ролз, Бёрлин, Дворкин, Кимлика, Сэндел, Тейлор, Уолдрон. — М. : Дом интеллектуальной книги, Прогресс-Традиция, 1998. — С. 76–107.
9. *Сендел М.* Моральний суб'єкт: лібералізм і межі справедливості / М. Сендел // Лібералізм ; [за ред. О. Проценко, В. Лісовий]. — К. : ВД «Простір», «Смолоскип», 2009. — С. 255–339.
10. *Турен А.* Повернення дівця / А. Турен ; [пер. с фр. О. Гуджен, О. Подемченко, Т. Шваб]. — К. : Альтерпрес, 2003. — 320 с.